
ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ АНТРОПОЦЕНТРИЧНОЇ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ

Кравченко-Дзондза О. Е.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-557-0-36>

ВСТУП

Одним із новітніх підходів до вивчення мови у XX–XXI століттях став антропоцентричний, за яким людина, її свідомість, мислення, культура, духовне життя є основою пізнання мови. Антропоцентризм у мовознавстві зумовив появу значної кількості суміжних наук: соціолінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики, культурної семантики тощо. У центрі уваги досліджень – людина з мовними, ментальними, поведінковими характеристиками, своєю картиною світу, у якій гармонійно поєднується індивідуальне і національне. Мовна особистість або людина, перебуваючи в процесі комунікації, відтворює в мовленнєвій поведінці не тільки власний мовний досвід, але і досвід усього людства, стає об'єктом дослідження різних галузей науки, що свідчить про антропоцентричність наукового знання.

Порівнюючи наукові парадигми (системно-структурну та антропологічну), зауважимо, що слово у системно-структурній парадигмі є об'єктом пізнання, тоді як в антропоцентричній парадигмі увагу дослідників перенесено на суб'єкт пізнання, розглядаючи його в дихотомії: «людина в мові» та «мова в людині». Саме з антропологічною парадигмою пов'язаний термін «мовна особистість». Поняття «мовна особистість» в антрополінгвістиці є надзвичайно важливим, оскільки воно є інструментом, який створює різновиди мови. Якщо створення мови досі вважається питанням, на яке не має однозначної відповіді (про це свідчить наявність безлічі теорій-гіпотез про походження мови), то різновиди мови, її соціальні та територіальні варіанти створюються людьми – мовними особистостями.

Мова завжди вважалась визначальною рисою етносу. Проблема мови і культури, мови і людини виокремилась у мовознавчій науці XIX століття, зокрема, зазвучала у працях В. фон Гумбольдта,

Е. Бенвеніста, Г. Штейнталя, О. Потебні. Згодом у XX столітті вона були витіснена на другий план, і мову розглядали окремо від людини: мова – сама по собі, а людина – сама по собі. Усвідомлення необхідності вивчати мову в тісному зв'язку з людиною, її свідомістю і духовно-практичною діяльністю комплексно спонукає дослідників приділити увагу всім аспектам проблеми формування мовної особистості в контексті антропоцентричної наукової парадигми. На зміну тезі Ф. де Соссюра про мовну систему, що прихована за текстом, прийшло розуміння того, що за кожним текстом стоїть мовна особистість, яка володіє системою мови. З позицій антропоцентричності людина пізнає світ через усвідомлення себе, своєї духовно-практичної діяльності в ньому. Таким чином, ідея антропоцентричності мови є однією із ключових у сучасній лінгвістичній науці.

Проблема формування мовної особистості ніколи не залишалася поза увагою українських науковців. Про це свідчать праці відомих лінгвістів О. Біляєва, М. Жовтобрюха, В. Русанівського, М. Пилинського, А. Коваль, Н. Бабич, С. Єрмоленко, Л. Мацько, В. Мельничайка, М. Пентиліук, А. Загнітка, М. Плющ, Л. Струганець та ін. Лінгводидактичні засади формування мовної особистості розробляли А. Богуш, О. Хорошковська, А. Пашковська та ін. Однак існує ще низка нерозглянутих питань. До таких належить і висвітлення проблеми формування мовної особистості в контексті антропоцентричної наукової парадигми.

Згідно цього характерною рисою науки про мову кінця XX – початку XXI ст. є «орієнтація на перехід від позитивного знання до глибинного на шляху цілісного осягнення мови як антропоцентричного феномену»¹ Тому людина є об'єктом антропоцентричної лінгвістики. Український лінгвіст Ф. Бацевич зазначає, що зміна філософських поглядів на природу лінгвістики формує в науці мовні образи, а мова розглядається у зв'язках із світом людини². Антропоцентрична парадигма стає головним вектором сучасної науки, а мова виступає репрезентативною формою людської свідомості і пізнання.

1. Антропоцентризм як наукова парадигма лінгвістики

Одним із тих, хто вперше запропонував вивчати мову на засадах антропоцентризму, був видатний німецький вчений В. фон Гумбольдт. Досліджуючи мову як людський феномен, який реалізується в її

¹ Таценко Н. В. Теоретичні засади антропоцентризму мовних інновацій. *Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. Івана Франка*. 2006. Вип. 28. С. 208–211.

² Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 281 с.

духовному й соціальному бутті, В. фон Гумбольдт зазначав, що мова – це дух народу, вклавши в поняття «дух» розуміння об'єднаної духовної енергії етносу (народу, нації). Мова, на його думку, є відображенням своєрідності нації, тому в її надрах ми «повсючас знаходимо сплав власне мовного характеру з тим, що сприйнято мовою від характеру нації»³. Також учений наголошував на тому, що «різні мови є для націй органами їхнього оригінального мислення й сприймання», зазначаючи при цьому, що «вивчення залежності або незалежності нації від своєї мови й впливу, який нація може здійснювати на мову, або зворотного впливу мови на націю є відкритим полем діяльності»⁴. Ідеї В. фон Гумбольдта знайшли продовження в наукових дослідженнях О. Потебні. Розмірковуючи про розвиток мови, він також наголошує на антропоцентричному характері: «Насправді мова розвивається тільки в суспільстві, і при цьому не тільки тому, що людина є завжди частиною цілого, до якого належить, саме свого племені, народу, людства, не тільки внаслідок необхідності взаємного розуміння як умови можливості суспільних відносин, але і тому, що людина розуміє саму себе, тільки випробувавши на інших зрозумілість своїх слів»⁵. Цікава також думка Е. Бенвеніста про «привласнення мови мовцем». Е. Бенвеніст став одним з перших, хто дав системний опис мови і ввів поняття автора й адресата як необхідних компонентів. Теза про нерозривний зв'язок мови і людини у формулюванні Е. Бенвеніста свідчить про те, що неможливо уявити людину без мови.

Кінець XX століття визначають новим етапом теоретичного і практичного дослідження взаємозв'язку мови і людини. Антропоцентризм стає одним із основних принципів лінгвістики та методологічною основою досліджень, оскільки розвиток вітчизняної лінгвістики пов'язаний з підвищенням інтересу дослідників до проблеми взаємозв'язку мови, людини та її мислення. У центрі уваги – людина, яка творить мову. Як результат – спрямованість досліджень на вивчення «людського фактору в мові», що визначає антропоцентричність лінгвістичного знання.

³ Кришко А. Ю. Вплив ідей Вільгельма фон Гумбольдта (1767– 1835) на мовну освіту в Україні XIX – початку XX століття : монографія. Умань : ФПО Жовтий О. О., 2015. 179 с.

⁴ Маленко О. Розвиток тези В. Фон Гумбольдта «Мова – це духовна енергія народу» в працях професорів Харківського університету I половини XIX ст. *Матеріали II Міжнародної славистичної конференції, присвяченої пам'яті святих Кирила і Мефодія*. Харків – Шумен: ХНПУ; ХІФТ, 2022. С. 111–117. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/da3c67cf-abc8-46ee-8b53-9cfd34a84325/content>

⁵ Потебня Олександр. Мова. Національність. Денаціоналізація = Language. Nationality. Denationalization : ст. і фрагм. Укр. Вільна Акад. Наук у США. Нью-Йорк: [б.в.], 1992. 155 с.

Першим кроком до такого аналізу взаємозв'язку мови та людини є монографія Ф. Бацевича «Нариси комунікативної лінгвістики». Як зазначає Ф. Бацевич, людина пізнає світ «через усвідомлення себе в ньому» і створює в своїй свідомості «антропоцентричний порядок речей», який визначає її духовну сутність, вчинки, ієрархію цінностей⁶. Антропологічна парадигма виводить людину, людський інтелект, які неможливі поза мовою, на перше місце, а мова визначається як властивість, умова існування людини. Створені людиною тексти відображають динаміку її думки і способи представлення розумових процесів.

Таким чином, за останні кілька десятиліть лінгвістика, як вітчизняна, так і зарубіжна, змінила парадигму розвитку, поставивши в центр уваги людину, яка творить і використовує мову. Іншими словами, це ознаменувало новий – антропоцентричний підхід до вивчення мови. Виникли й успішно розвиваються такі напрями лінгвістичних досліджень, як лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика, психолінгвістика тощо. Антропоцентризм, який пронизує й охоплює всі сфери й аспекти дослідження мови і культури, мови і пізнання, зумовлює та уможливорює точки дотику між цими різними лінгвістичними напрямами.

Антропоцентрична парадигма лінгвістики XXI століття розвивається у чотирьох напрямках:

1. перший досліджує мовну картину світу, як систему взаємопов'язаних лінгвістичних одиниць, що відображає загальний стан речей у внутрішньому світі людини та її зовнішньому навколишньому середовищі. Якщо концептуальна картина світу існує у вигляді концептів, які утворюють концептосферу, то мовна картина світу існує у вигляді значень мовних знаків, які творять сукупний семантичний простір мови⁷;

2. другий – комунікативна лінгвістика, що вивчає мову як діяльність, спілкування в певних ситуаціях, спрямованість мовних засобів на повідомлення певної інформації, передавання емоційного стану мовця, спонукання до дії⁸.

3. третій напрям, використовуючи дані інших наук, досліджує роль мови в пізнавальних процесах і когнітивній діяльності людини;

4. четвертий напрям спрямований на з'ясування того, яким чином мова існує в самій людині. І. Бодуен де Куртене вважав, що «мова існує

⁶ Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 281 с.

⁷ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми: підручник. Полтава : Довкілля, 2008. 712 с.

⁸ Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 281 с.

тільки в індивідуальних мізках, тільки в душах, тільки в психіці індивідів або осіб, що становлять певне мовне суспільство»⁹.

Антропоцентризм, як вже зазначалося, розглядається як методологічний принцип, згідно якого передбачається включення людського фактору, як вирішального у вивченні мови. Це зумовлено тим, що з одного боку, мову у всій різноманітності її функціонування заздалегідь визначає людина, її знання і досвід, з іншого боку – мова є засобом пізнання людини, її думок, свідомості та інтелекту.

Також зазначимо, що принцип антропоцентризму пропонує міждисциплінарний підхід, який підтримує вихід за межі внутрішньої лінгвістики в простір людини та її діяльність. Антропоцентричний підхід до вивчення тексту передбачає вивчення людини-мовця як творця і організатора комунікативного процесу. З позиції антропоцентризму в лінгвістиці, методиці викладання мови (лінгводидактиці), основна увага зосереджена не на власне мовній системі, а на мовній особистості, людині, яка є центром мовної реальності. Застосування принципів антропоцентризму в сучасній лінгвістиці та лінгводидактиці дає можливість описувати мовні явища, встановлювати взаємозв'язок мови та її носія. Чимало мовних явищ, які неможливо пояснити граматичними законами, пропонується досліджувати з позиції носія мови – людини, життєдіяльність і культурний досвід якої пов'язані з мовою.

Актуальності набувають дослідження ментальної сфери діяльності людини через аналіз продукованих нею текстів, що підтверджується реалізацією герменевтичного підходу до опису культури. Суть цього підходу полягає в тому, що культура розглядається як сукупність текстів, які є джерелом інформації, результатом культурних досягнень людини. Антропоцентричний підхід дає можливість досліднику вивчати мову текстів крізь призму її носія, спираючись при цьому на «осмислення й опис своїх уявлень носія мови, часто іменованих лінгвістичною інтуїцією»¹⁰.

Як стверджує у дисертаційному дослідженні В. Пилипак, сучасні дослідження охоплюють специфіку семантико-прагматичних категорій антропоцентризму та егоцентризму щодо мовних одиниць та висловлень в українській мові. На її думку, антропоцентризм – це виявлення в мовній системі загального людського фактору, що обумовлює наявність в лексичній, семантичній, морфемній, граматичній системах мови утворень з орієнтацією на людину як центр об'єктивної дійсності,

⁹ Кришко А. Ю. Вплив ідей Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835) на мовну освіту в Україні XIX – початку XX століття : монографія. Умань : ФПО Жовтий О. О., 2015. 179 с.

¹⁰ Кардаш І. М. Творчий розвиток філологічної спадщини О. Потебні в сучасній лінгводидактиці: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Миколаїв. держ. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2009. 235 с. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/1250>

створених людською свідомістю за зразком до себе (її фізичних, психічних, духовних властивостей)¹¹. Антропоцентризм передбачає виокремлення в мовній системі людського фактору, виявляючи утворення, створені людською свідомістю за зразком до себе (її фізичних, психічних, духовних властивостей) в лексичній, семантичній, морфемній, граматичній системах мови.

Антропоцентричну парадигму через її універсальність часто називають над- або суперпарадигмою. Це пояснюється тим, що концепції, які є її складовою, все більше набувають статусу самостійних лінгвістичних парадигм. Найбільш чітко сприймаються обриси таких наукових парадигм, як когнітивна лінгвістика, психолінгвістика, лінгвікультурологія, комунікативна лінгвістика, прагматична лінгвістика. Актуальність досліджень в антропоцентричній парадигмі «людина в мові» спричинила розвиток нового розділу лінгвістичної науки – лінгвоперсонології, в полі зору якої проблеми мовної особистості як окремого індивідуума, так і народу.

Лінгвістична персонологія – галузь наукового пізнання, що вивчає духовну форму людини, світ її цінностей, ідеалів, прагнень, виражених у формі характеру, стереотипів поведінки, в мові. Дихотомія «мова – людина» є визначальною для досліджень, які орієнтовані на лінгвоперсону, аналіз її лексикону, граматики, виявлення недоліків мовної особистості, визначення комунікативних інтенцій, дослідження лінгвокультурологічного прояву особистості та ін¹². Теорія вишуканої мовної особистості (лінгвоперсонологія), як зазначає А. Загнітко, «(...)належить до тих напрямів, що активно розвиваються»¹³. Вона, на думку науковця, розглядає питання, пов'язані із видозміною лінгвістичного портрету мовця в різні періоди життя, простежує особливості формування лінгвопортрету етносу в синхронному й діахронному вимірах.

Виокремлюючи дихотомію «мовна особистість – мовний колектив», науковець зазначає, що перша категорія (мовна особистість) підпорядкована активному впливу мовного колективу (хоча можливий і зворотний вплив). Водночас окрема лінгвоперсона не може одноосібно,

¹¹ Пилипак В. П. Егоцентрична семантична опозиція 'там' – 'тут' та її вираження в українській мові. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 «Українська мова». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2018. 259 с.

¹² Папіш В. А. Мовна особистість та вишукана мовна особистість як ключові поняття теорії лінгвоперсонології. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*: серія «Філологія». Острог : Вид-во НаУОА, 2022. Вип. 13(81). С. 306–310.

¹³ Загнітко А. П. Лінгвокультурологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / А. П. Загнітко, І. В. Богданова; за ред. А. П. Загнітка. 3-є вид., перероб. і доп. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. 287 с. URL: <https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/166/1/Лінгвокультурологія.pdf>

без підтримки інших мовних особистостей, змінити мовну картину колективу, незважаючи на те, що її вплив у колективному прояві може істотно варіювати → модифікувати → трансформувати мовний портрет колективу¹⁴. На думку багатьох лінгвістів, лінгвоперсони формують мовні пріоритети, мовні цінності не тільки в певному мовному колективі, але й впливають на розвиток загальнонаціональних. Прикладом таких мовних впливів на розвиток національної мови є лінгвоперсони Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки та ін.

Таким чином, розглядаючи антропоцентризм як один із принципів сучасної лінгвістики, зазначимо, що за умови його впровадження об'єкти досліджуються через їхні впливи, їхню роль для розвитку особистості. Людина стає центральною ланкою аналізу тих чи інших явищ, вона залучена в цей аналіз, визначаючи його перспективу. Тому антропоцентризм пов'язаний з дослідженням проблем – мова і духовність людини; мова, мислення і свідомість людини; мова і фізіологія людини; мова і культура; мова і комунікація; мова і цінності людини.

Антропоцентрична парадигма змінює ракурс дослідження, формулюванням виокремлюючи об'єкт дослідження – мовну особистість. Як одна із форм пізнання дійсності, мова відтворює образ світу, досягнути який людина прагнула протягом багатьох століть. Виходячи з цього, виникає проблема формування мовної особистості.

2. Поняття мовної особистості в лінгвістиці

Мова відіграє провідну роль у формуванні концептуального світу особистості, в організації мовної картини світу. Вивчення людини-носія мови як однієї з категорій фундаментальних культурних концепцій пояснюється тим, що саме в найважливіших культурних концепціях відображається національна картина світу, система уявлень носіїв мови. Тому людина як мовна особистість є ключовим поняттям будь-якої мовної картини світу, і вивчення різних засобів її вираження є актуальним.

Культура – це сфера людської діяльності, тому що тільки освоюючи культурні форми і механізми діяльності, вона може увійти у світ і знайти в ньому своє місце, самоствердитися. Тому у формуванні людського світогляду істотними умовами є наявність особистого досвіду особистості, а також розвиток процесу в межах соціально-історичного процесу, його підпорядкування тим же природно-історичним законам, що і виникнення людської культури взагалі: Світоглядна культура особистості формується не тільки через найближчу сферу її життя і спілкування: за межами безпосереднього існування особистості є пласт

¹⁴ Там само.

відносин, на яких тримається «зв'язок часів і поколінь», досягнення історичного досвіду.

Відносини сучасників побудовано на культурі, традиціях, досвіді, в яких кожна людина знаходить індивідуально виявлене багатство світу, як вияв людяності та інтелекту. Цей процес здійснюється через мову як культурний код, тому що мова є засобом матеріалізації думки, її матеріальною оболонкою. Ми робимо висновок про реальність думки через її вираження в мові, зміст людської думки передається через її матеріалізацію в різних лінгвістичних системах (в усному або писемному мовленні, в штучних мовах сучасної інформатики, в умовних мовах різних символів, знаків, кодів, шифрів, формул). Вибір мовних засобів мовцями багато в чому визначається мовною картиною світу і тим, як мовна особистість органічно пов'язана з національною культурою.

Мовна картина світу – це історично сформована у свідомості «мовного колективу» і відображена у ньому сукупність уявлень про навколишній світ, певний спосіб концептуалізації дійсності. Картина світу розглядається, як відображення реального світу, а лінгвістична картина світу, як фіксація цього відображення. На думку науковців, між ними досить складні відносини. Таким чином, картина світу, що формується під впливом мови, традицій, природи і ландшафту, виховання, освіти та інших факторів, характеризується насамперед такими параметрами, як: просторові (наприклад, схід-захід, далекий-близький,); часові (день-ніч, зима-літо); кількісні; етичні та інші.

Мовна картина світу вважається доннауковою картиною світу, яка може збігатися з науковою картиною світу, а може мати хибні уявлення. В обох випадках мовна картина світу поряд з науковою картиною світу бере участь у формуванні світогляду людини: Вона визначає норми людської поведінки, ставлення людини до світу. Кожна мова відображає певний спосіб сприйняття та організації світу («концептуалізації»). Виражені в ній значення об'єднуються в своєрідну єдину систему поглядів, своєрідну колективну філософію, яка стає обов'язковою для носіїв мови.

Поняття «мовна особистість» пов'язане з ім'ям німецького вченого І. Вайсгербера. На його думку, мова є найбільш загальним культурним надбанням; ніхто не володіє мовою лише завдяки власній мовній особистості, а, навпаки, людина володіє нею завдяки тому, що належить до певної мовної спільноти¹⁵.

Визначення мовної особистості були представлені в роботах В. Гумбольдта, К. Фосслера, О. Потебні. У вітчизняній лінгвістиці

¹⁵ Голубовська І. Мовна особистість як лінгвокультурний феномен. http://www.philology.kiev.ua/library/zagal/Studia_Linguistica.

проблему досліджували О. Біляєв, М. Вашуленко, Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Донченко, С. Єрмоленко, Л. Мацько, С. Караман, С. Омельчук, Л. Паламар, М. Пентилюк та ін.

Розмірковуючи про важливість соціально-мовного контексту для науки про мову і про форми індивідуально-мовної творчості, науковці підкреслювали, що Бодуена де Куртене «цікавила мовна особистість як джерело соціально-мовних форм і норм колективу, як фокус зміщення і змішання різних соціально-мовних категорій»¹⁶. Ф. де Соссюр, розвиваючи лінгвістику мовлення (*la linguistique de la parole*), вважав, що під час вивчення словесної творчості особистості «соціальне шукають в особистісному через розкриття всіх структурних оболонок мовної особистості»¹⁷.

Дослідження українських мовознавців мали неабияке значення у розвитку теорії мовної особистості. Ними було запропоновано до наукового використання нові дефініції, акцентовано увагу на важливих напрямках дослідження мовної особистості, міждисциплінарності цього поняття, приділено особливу увагу національно-культурній складовій у ньому. Мовознавці використовували це поняття, аби крізь призму дослідження особистості українських культурних, громадських, релігійних діячів відтворити мовну картину світу, проаналізувати різні за жанром тексти (релігійні, публіцистичні, художні тощо).

Розвиток глобального інформаційного простору і нових форм мовленнєвої взаємодії підвищив актуальність лінгвістики та лінгводидактики, що вивчають мову в тісному зв'язку з людиною, її свідомістю і духовно-практичною діяльністю. Лінгводидакти вважають, що центральним поняттям лінгводидактики є мовна особистість — людина, яку розглядають з погляду її готовності здійснювати мовленнєві вчинки.

У середині XX століття увага лінгвістів була зосереджена на вивченні філософських аспектів «мовної особистості», а саме на виокремленні загального і особистого, образу автора як творця твору, оповідача та образу персонажа. Сам термін вживався узагальнено і не був об'єктом окремих досліджень.

Вивчення мовної особистості на перетині різних наукових парадигм зумовило складність і неоднозначність підходів до визначення, структури, критеріїв цього поняття. Як зазначають науковці, поняття «мовна особистість» важко пояснити однозначно у зв'язку зі складністю та багатовекторністю проблеми. У визначеннях поняття мовної особистості науковці намагаються поєднати філософські, соціологічні та

¹⁶ Шевчук З. С. Понятійно-термінологічне поле дослідження ієрархії «мовна особистість — мовний портрет». Одеський лінгвістичний вісник. 2014. Вип. 4. С. 307.

¹⁷ Там саме.

психологічні погляди на певні фізичні і духовні властивості людини. Лінгвісти стверджують, що мовна особистість – це носій мови, який володіє певним запасом слів, що мають той чи інший рівень частотності вживання, створюють синтаксичні моделі. За визначенням типовості синтаксичних моделей члена мовного колективу лінгвісти дослідники визначають лексикон і манеру говоріння, що вказуватиме на приналежність мовця до певного соціуму, свідчитиме про рівень його освіченості, тип характеру, вказуватиме на стать і вік тощо. Також, на думку вчених, можна створити з урахуванням мовленнєвого етикету, який прийнятний для соціуму, «мовний репертуар» особистості залежно від виду її діяльності, виконанням певних соціальних ролей.

Попри беззаперечну актуальність дослідження мовної особистості, у сучасній лінгвістиці немає її єдиного тлумачення, що пояснюємо багатовекторністю поняття. Зокрема одним із найповніших визначень, на нашу думку, визначення мовної особистості, подане у «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів» за редакцією С. Я. Єрмоленко: «Мовна особистість – поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності. Мовна особистість свідомо ставиться до своєї мовної практики, несе на собі відбиток суспільно-соціального, територіального середовища, традицій виховання в національній культурі.»¹⁸

Наприкінці ХХ століття сформувалась теорія мовної особистості, згідно якої мовна особистість – це людина, яка здатна створювати і сприймати тексти, що різняться ступенем структурно-мовної складності, глибиною і точністю відображення дійсності, певною цільовою спрямованістю¹⁹. Учені виокремили трирівневу структуру мовної особистості з точки зору семантики та прагматики в мові, що складається з вербально-семантичного або структурно-системного рівня, який характеризує лексикон людини; лінгво-когнітивного, що включає тезаурус особистості, її систему знань про світ; мотиваційного, що відображає систему цілей, мотивів і прагматичних установок особистості в процесі мовленнєвої діяльності.

За цією моделлю мовна особистість виокремлюється як сукупність здібностей і характеристик людини, що зумовлюють створення і сприйняття мовленнєвих творів (текстів), різних за структурою і мовною складністю, глибиною і точністю відображення дійсності, цільовою

¹⁸ Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. К.: Либідь, 2001. С. 93.

¹⁹ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми: підручник. Полтава : Довкілля, 2008. 712 с.

спрямованістю. При цьому здібності людини корелюють з особливостями текстів, які нею створені.

Мовне знання мовця відображається у свідомості, яка у теорії мовної особистості структурується у трьох рівнях:

1) вербально-семантичний рівень, на якому відбувається концептуалізація світу. Багатовимірною структурою внутрішнього лексикону особистості, представлена в мовній свідомості у вигляді мікросистем (лексико-семантичних полів, лексико-семантичних груп, синонімічних, антонімічних, омонімічних рядів, тематичних груп). Слово значуще лише в системі певного поля і завдяки семантико-словотворчим зв'язкам та граматичним відносинам. Вербально-семантичний рівень мовної особистості – це запас слів і словосполучень, якими лексикон користується в природній вербальній комунікації. Одиницями нульового рівня є стереотипні слова, кліше, що сприймаються мовною особистістю як істинність²⁰.

Для носія рівень лексикону передбачає нормальне володіння мовою. У процесі аналізу лексикону людини на вербально-семантичному рівні дослідження спрямовані на визначення формальних засобів вираження певних значень. Знання про світ на цьому рівні зумовлюють знання особистості про себе, які передаються через мову у процесі спілкування, розуміння. Таким чином дослідник переходить на вищий рівень пізнання людини.

До вербально-граматичного рівня належать одиниці, які традиційно використовуються носіями мови під час опису лексичного і граматичного складу мови, – слово, морфема, словоформа, дериват, синонім, словосполучення, синтаксема, управління, узгодження тощо.

2) тезаурусний (когнітивний) рівень передбачає актуалізацію та ідентифікацію релевантних знань і уявлень, властивих соціуму (мовній особистості) і таких, що створюють колективний і (або) індивідуальний когнітивний простір²¹. Цей рівень є відображенням мовної моделі світу особистості, її тезаурусу, культури. На думку науковців, мовна особистість починається саме з цього рівня, оскільки на ньому здійснює людина індивідуальний вибір, виокремлюючи особистісні інтереси.

Тезаурусний (когнітивний) рівень представлений тезаурусом особистості, в якому закарбований «образ світу» або система знань про світ; передбачається вивчення мовної картини світу особистості, її тезаурусу, культури.

²⁰ Папіш В. А. Мовна особистість та вишукана мовна особистість як ключові поняття теорії лінгвоперсонології. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*: серія «Філологія». Острог : Вид-во НаУОА, 2022. Вип. 13(81). С. 307.

²¹ Там само.

Одиницями тезаурусного (когнітивного) рівня, що утворюють статичну і відносно незмінну картину світу носія мови, виступають: денотат, сигніфікат, фрейм, афоризм, сентенція, фразеологізм, метафора, наочний образ (жива, «кінематографічна» картинка), концепт тощо. Когнітивний рівень пов'язаний з інтелектуальною сферою особистості, пізнавальною діяльністю, що передбачає розумові процеси.

На цьому рівні важливим для дослідника є виявлення та встановлення ієрархії смислів і цінностей у мовній картині світу, тому на передній план виходить її інтелектуальна складова. Тому, починаючи з цього рівня, виокремлюється власне мовна особистість.

3) мотиваційний (прагматичний), який характеризується виявленням й озвученням мотивів і цілей, що спонукають до розвитку мовної особистості. Це рівень діяльнісно-комунікативних потреб, який відображає «прагматикон особистості, тобто систему її цілей, мотивів, настанов та інтенцій»²².

Одиниці цього рівня – комунікативні запити, що передбачає вивчення цілей, мотивів, інтересів та інтенцій особистості. Цей рівень передбачає перехід від типології мовної особистості до її індивідуалізації.

Така модель дає змогу розглядати різноманітні якісні ознаки мовної особистості у межах трьох характеристик – вербально-семантичної, або власне мовної, когнітивної (пізнавальної) і прагматичної²³. Кожен із рівнів характеризується певним комплексом одиниць, своєрідно перерозподіляючи їх відповідно до специфіки названих рівнів.

Представлені рівні дають змогу в структурі мовної особистості виокремити три основних типи мовної особистості:

- особистість вербальна, етносемантична – це національно-культурний прототип носія певної мови, який зафіксований у її лексичній системі. Виокремлення національно-культурний прототипа відбувається в результаті аналізу світоглядних установок, ціннісних пріоритетів і поведінкових реакцій носія певної мови;

- особистість мовленнєва – це носій мови комплекс, наділений комплексом психофізичних властивостей індивіда, що дає йому змогу сприймати мову, створювати мовний продукт;

- особистість комунікативна – носій мови, який володіє комплексом вербальної поведінки, що дає йому можливість використовувати мову як засіб спілкування.

²² Папіш В. А. Мовна особистість та вишукана мовна особистість як ключові поняття теорії лінгвоперсонології. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*: серія «Філологія». Острог : Вид-во НаУОА, 2022. Вип. 13(81). С. 308.

²³ Там само.

Сьогодні немає єдиного підходу щодо розуміння мовної особистості. Опановуючи рідну мову, людина поступово опановує певний обсяг знань про світ, пізнає його різноманіття, починаючи від буденних речей, норм поведінки до абстрактних філософських понять. Сприйняття реальності безпосередньо залежить від мови, крізь призму якої ми сприймаємо навколишній світ, і саме мова допомагає нам зафіксувати та впорядкувати власні знання про нього²⁴.

У процесі мовленнєвого спілкування мовна особистість виступає соціальним чинником у широкому сенсі: людина як мовна особистість здійснює комунікацію, що регулюється мовною свідомістю людини й актуалізується через мовлення в комунікативній поведінці індивіда. Такий підхід дає змогу визначити мовну свідомість як щось невіддільне від інших форм і способів свідомості. Це свідомість індивіда, який бере участь у мовленнєвому спілкуванні. Вона виконує регулятивну функцію, обмежуючи культурний діапазон можливостей розуміння суб'єкта, пов'язаного з комунікативним завданням, яким свідомо чи неусвідомлено керується людина у процесі спілкування.

Проаналізувавши дослідження, ми виокремили такі значення поняття «мовна особистість»:

1. позначення комплексного засобу, що описує мовні здібності індивіда, який поєднує в собі системні уявлення про індивіда, що пов'язує систематичну репрезентацію мови з функціональним аналізом текстів;

2. тип репрезентації особистості, що ґрунтується на дискурсивному аналізі мовлення носія мови з погляду використання ним системних засобів цієї мови для відображення свого бачення світу та для досягнення конкретних комунікативних цілей, тобто комунікативна особистість;

3. словникова/лексикографічна особистість, яка є базовим національно-культурним прототипом носія певної мови, який переважно закріплений за лексичною системою та реконструюється на основі світоглядних установок, ціннісних пріоритетів і поведінкових установок, відображених у словнику.

Формування мовної особистості відбувається через залучення її до культури, соціальної діяльності, тому мовленнєва діяльність індивіда опирається на норми тієї чи тієї етнокультури. У вербальній комунікації людина виявляє себе як особистість, вбираючи загальнонаціональні та загальнолюдські якості.

Одним із центральних понять теорії мовної особистості є мовна свідомість. Згідно словника мовна особистість – «це узагальнений образ

²⁴ Голубовська І. Мовна особистість як лінгвокультурний феномен. http://www.philology.kiev.ua/library/zagal/Studia_Linguistica.

носія мовної свідомості, національної мовної картини світу, мовних знань, умінь і навичок, мовних здібностей, мовної культури і смаку, мовних традицій»²⁵. Ученими на основі ціннісного критерію розроблено типологію рівнів мовної свідомості. Відповідно до цієї типології високою мовною свідомістю наділена людина, якій притаманне активне, зацікавлене, відповідальне ставлення до мови. Така мовна особистість готова будь-коли чинити опір мовному безкультур'ю, сповідувати любов до рідної мови, що є запорукою мовної стійкості.

Мовна свідомість особистості проявляється в мовленнєвій поведінці відповідно до певної комунікативної ситуації, відповідного мовного і культурного статусу мовця. Це «суб'єктивна форма людської життєдіяльності по відношенню до об'єктивного світу, вища форма нервової діяльності мовної особистості, сукупність психічних і ментальних систем, а також когнітивних здібностей людини»²⁶.

Дослідники намагаються розробити модель мовної особистості, яка відображатиме узагальнений тип особистості певного етносу. Попри те, що кількість мовних особистостей у певній культурі є необмеженою, кожна з них відрізняється рівнем вагомості кожного з рівнів.

Ще одним із понять теорії мовної особистості є мовна індивідуальність. Мовознавці, аналізуючи історію мови і розробляючи перспективи подальшого її розвитку, досліджують мовну діяльність видатних особистостей з позиції їхнього значення у процесах, що відбуваються в мові народу. Особистісний аспект вивчення мови через призму діяльності видатних осіб виокремився окремий напрям дослідження лінгвістичних центрів у 80-90-ті роки ХХ ст. Дослідники акцентували увагу на тому, що людина, як окрема мовна особистість, є ключем до вивчення важливих мовних процесів. Ще О. Потебня, пов'язуючи мовні явища з психологічними особливостями мовця, писав: «Мовна індивідуальність виокремлює людину як особистість, і чим яскравіша ця особистість, тим повніше вона віддзеркалює мовні якості суспільства особистості»²⁷.

Індивідуальне в мовній особистості формується через внутрішнє ставлення людини до мови, через становлення особистісних мовних смислів. Кожній мовній особистості притаманне індивідуальне

²⁵ Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. К.: Либідь, 2001. С.123.

²⁶ Шевчук З. С. Понятійно-термінологічне поле дослідження ієрархії «мовна особистість – мовний портрет». Одеський лінгвістичний вісник. 2014. Вип. 4. С. 305–308.

²⁷ Кардаш І. М. Творчий розвиток філологічної спадщини О. Потебні в сучасній лінгводидактиці: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Миколаїв. держ. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2009. 235 с. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/1250>

мислення, яке утворює суспільне мислення, а суспільне мислення стає джерелом національного мислення.

Виокремлюється також таке поняття як «професійна мовна особистість». Це поняття є характеристикою особистості, яка наділена певними інтелектуальними, соціально-культурними і морально-вольовими якостями людини, що сформувалися в процесі перебування людини в особливому професійно-культурному середовищі і знайшли відображення у її свідомості, поведінці і діяльності.

До змісту професійної мовної особистості пропонуємо такі компоненти:

1) ціннісний, світоглядний компонент (система цінностей або життєвих смислів), який відтворює глибинний погляд на світ, впливає на створення мовної картини, є основою формування національного характеру, реалізується в процесі спілкування;

2) культурологічний компонент засвідчує рівень освоєння культури як ефективного засобу підвищення інтересу до мови. Оволодіння культурою мови, мовленнєвим етикетом (правилами вербальної і невербальної поведінки) сприяє формуванню навичок адекватного вживання мовних засобів та ефективного впливу на партнера з комунікації;

3) особистісний компонент є відображенням індивідуальності мовця.

Останнім часом постає потреба сформувані інтегральне поняття мовної особистості, у якому науковцями буде об'єднано властивості мови і лінгвістичних парадигм: мова історична, психічна, системна, соціально зумовлена. Тому, на думку науковців, поняття «мовна особистість», «дискурс», «концепт» мають «інтегральний характер і підтверджують тенденцію сучасного мовознавства до синтезу, міждисциплінарної інтеграції знання, розширення та укрупнення об'єкта дослідження»²⁸. У зв'язку з цим у сучасній лінгвістиці сформувався новий напрям досліджень у сфері мовної особистості – лінгвоперсоналія. У його межах досліджується колективна мовна особистість або ідіолектна мовна особистість, вивчається, як формується портрет окремої мовної особистості. Цей перспективний філологічний напрям дає змогу проводити аналіз антропоцентричної складової різномірних знакових систем.

У межах лінгвоперсоналогії номіналізм моделі мовної особистості визначається через аналіз фактів усередині граматики-онтології, концептуалізм – граматики-логіки у вузько профільних межах

²⁸ Папіш В. А. Мовна особистість та вишукана мовна особистість як ключові поняття теорії лінгвоперсоналогії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*: серія «Філологія». Острог : Вид-во НаУОА, 2022. Вип. 13(81). С. 306–310.

гносеології²⁹. Зауважимо, що й досі в лінгвістичній персонології залишається дискусійним статус таких одиниць, як образ, поняття та символ. На думку науковців, концептуальний аналіз тексту дасть змогу проникнути в глибинні основи ментальності особистості. Зокрема, стверджується, що ментальність представлена «в мовній картині світу окремої людини, носія колективного менталітету»³⁰.

Отож, на початку ХХІ століття виокремлюється лінгводидактичний підхід до вивчення проблеми мовної особистості. У новітній лінгвістиці проблему мовної особистості дедалі частіше розглядають як об'єкт міждисциплінарних досліджень в аспекті формування національної мови, в якій суб'єктивне перетворюється на об'єктивне. «Мовна особистість пронизує і всі аспекти вивчення мови і водночас руйнує кордони між дисциплінами, що вивчають мову, оскільки не можна вивчати людину поза її мовою»³¹.

Це такі науки, як соціолінгвістика (вивчає соціальні, територіальні, професійні, статеві, вікові риси мовця), психолінгвістика (вивчає процес породження мовлення та його сприйняття), прагматика (вивчає питання адресанта й адресата мови, питання дискурсу), лінгводидактика (вивчає характер оволодіння людиною мовленням), лінгвістика тексту (вивчає організацію тексту і характер застосування в ньому мовних одиниць).

Під терміном «мовна особистість» розуміємо також сукупність характеристик вербальної поведінки людини, використання мови як засобу спілкування, комунікативної особистості. І, нарешті, під «мовною особистістю» можна розуміти базовий національно-культурний прототип мовця певної мови, своєрідний «семантичний фонограф», побудований на світогляді, ціннісних пріоритетах і поведінкових реакціях. На думку лінгвістів, постійні характеристики (константи) мовної свідомості та комунікативної поведінки визначають тип особистості, групи та етносу і в цьому сенсі виступають домінантами свідомості та поведінки людини. Якщо людина наділена певними рисами характеру, то безпосередньо виявляється в її мовній особистості. Мова, ймовірно, буде використовувати стислість продуманих, стриманих виразів, морально-етичні компоненти прояву особистості, що характеризують незмінність людини у виборі і почуттях, поведінка і ціннісна спрямованість матимуть значний вплив на мовну культуру в

²⁹ Папіш В. А. Мовна особистість та вишукана мовна особистість як ключові поняття теорії лінгвоперсонології. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*: серія «Філологія». Острог : Вид-во НаУОА, 2022. Вип. 13(81). С. 306–310.

³⁰ Загнітко А. Теорія лінгвоперсонології: [монографія]. Вінниця: Нілан-Літд, 2017. 136 с.

³¹ Кучерук О. А. Когнітивна теорія навчання української мови як пріоритетний напрям шкільної лінгводидактики. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Психологія і педагогіка. 2014. Вип. 29. С. 15–20. URL: <https://psj.oa.edu.ua/assets/files/full/n29-2014.pdf>

цілому і стануть індикаторами етнічної та соціальної ідентичності суспільства.

Кожна нація характеризується національною мовною культурою, традиціями спілкування, мовними та мовленнєвими уподобаннями, пов'язаними з умовами життя, відмінностями в комунікативних здібностях і потребах, рівнем освіти тощо. У розвитку теорії мовної особистості культура мовлення досліджується як ставлення членів суспільства до мови, знань про неї, до дотримання норм; розробляється типологія мовної культури та співвідношення з нею типів мовної поведінки, риторична та комунікативна компетентність; досліджуються особливості функціонування української мови в мовленні різних соціально-професійних груп, мовленнєві портрети представників різних професій; виявляється вплив професійної діяльності на формування певного типу мовленнєвої культури.

Мовна особистість тлумачиться як різноманітна, багатокomпонентна і структурно організована сукупність мовних компетенцій, певний мовний корелят духовного світу особистості в цілісності її соціальних, етнічних, психологічних, естетичних характеристик, її комунікативних здібностей, знань і культурних цінностей.

3. Антропологічна парадигма сучасної лінгводидактики

Початок ХХІ століття характеризується значними змінами у педагогічних науках, які спричинені насамперед змінами у соціальному та культурному розвитку суспільства, а саме:

1. зміна типу культури;
2. соціально-економічний устрій життя набув постіндустріального змісту;
3. суцільна комп'ютеризація з метою розвитку нових форм комунікації для розвитку педагогічної науки;
4. виклики сьогодення (пандемія, війна).

Окреслені соціокультурні процеси в глобальному масштабі стали результатом значних нововведень у педагогічній науці. Предмет освіти, як і цінності освітньої діяльності, потребують нового погляду, переосмислення. На зміну педагогіці прагматизму прийшли гуманістичні ідеали та цінності; духовний розвиток людини набув домінуючих, ключових позицій. Розвиток людини як особистості став основною цінністю, гарантом подальшого зростання і прогресу всього людства; наступності освітнього процесу, переорієнтації цілей освіти на впровадження ідеї духовного розвитку особистості. Тому антропоцентрична парадигма освіти виокремилась і в сучасній лінгводидактиці.

Антропоцентризм сучасної педагогічної науки можна простежити в таких властивостях освітнього процесу: загальноосвітня школа поступово втрачає функціональну перевагу, і учні, і вчителі отримують значну частину навчальної інформації з Інтернету та інших інформаційно-комунікаційних джерел. Отож, школа вже перестає бути базовим джерелом знань, а залишається своєрідним вказівником, куди рухатися учню. Роль учителя в сучасній освітній системі також трансформується: вчитель, втрачаючи деякі наявні функції, набуває нових, які через зміни, що відбуваються в суспільстві, актуалізуються.

На думку авторів антропоцентричної лінгводидактики сучасний освітній процес (навчальне спілкування) розгортається на базі трьох основних принципів: антропоцентричного, комунікативного та когнітивного. Зокрема, реалізація антропоцентричного принципу в освітній процес передбачає навчальне спілкування, що спирається:

- 1) на екзистенційні потреби особистості здобувача освіти;
- 2) на особистісні характеристики, насамперед – на національну мовну особистість учня/студента, на його позитивні (з погляду мови) особистісні (включно з когнітивними) особливості.

Підкреслимо, що констатувальною ознакою навчального процесу, організованого за моделями і педагогічної антропології, і антропоцентричної лінгводидактики, є евристичність. Евристичність навчального спілкування зобов'язує як особистість викладача, так і особистість здобувача освіти бути гнучкими та відкритими до різноманітних варіантів розгортання комунікації – контактного та дистантного спілкування. А це, насамперед, вимагає від учасників комунікативних актів чіткого розуміння:

- а) завдань спілкування (і умінь вирішувати ці завдання);
- б) добре розвиненої когнітивної системи, що забезпечує дане спілкування.

У зв'язку з цим, окрім антропоцентричного принципу, як базового принципу лінгводидактики, виокремлюють комунікативний і когнітивний принципи. Перший із цих принципів уже від самого початку закладений у комунікативних методиках, феномен же когнітивного принципу через різноманітність його розуміння і тлумачення у сучасній науці потребує деякого пояснення.

Реалізація комунікативного принципу, на думку лінгводидактів, передбачає навчальне спілкування, підпорядковане комплексу екзистенційних і власне комунікативних потреб особистості учня/студента³². У вузівський період навчання це означає, що

³² Омельчук С. Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців: монографія. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2019. С. 56–57.

екзистенційно спрямованими для студентів є насамперед повсякденно-побутова і навчально-професійна сфери спілкування.

Когнітивний напрям у лінгводидактиці науковці визначають з огляду на актуальність проблеми формуванні мовної особистості. Теоретичну базу когнітивного навчання української мови закладено в когнітивній концепції мовної освіти, яку розробили М. Пентилюк, Н. Бабич. Відповідно до думки цих науковців, суть когнітивної методики – це оволодіння мовними одиницями як основою пізнання й формування концептуальної та мовної картин світу, створення образу світу в уяві кожного учня³³.

На думку лінгводидактів, принцип когнітивного навчання української мови розвивається в кількох взаємопов'язаних напрямках і аспектах, а саме – «дослідження мовної освіти з урахуванням персонального когнітивного стилю, вироблення індивідуального стилю навчальної діяльності (стильовий напрям), теоретичне розроблення і практичне впровадження технологій когнітивного навчання мови (технологічний напрям), аспекти розвитку мислення й інтелекту тощо»³⁴. Відповідно вирішення проблеми формування інтелектуально й духовно розвиненої країномовної особистості має здійснюватися на основі сучасних концепцій і наукових здобутків, методичних рекомендацій, спрямованих на когнітивний розвиток учнів у процесі навчання української мови.

З реалізацією когнітивного принципу в антропоцентричній парадигмі лінгводидактики насамперед пов'язують покрокове формування в учня необхідної структурованої пресупозиції, що забезпечить комунікативну взаємодію як в умовах аудиторії, так і за її межами. На нашу думку, первинним завданням з реалізації когнітивного принципу є завдання організації навчального спілкування, що найбільш співвідноситься з когнітивно-мовленнєвими особливостями особистості учня. У розглянутому контексті це, зазвичай, означає, що національна мовна особистість учня наповнюється змістом і структурами рідної етнокультури з усіма її як статичними, так і динамічними характеристиками, зокрема й інформаційними.

Прихильники когнітивізму розглядають мозок як інформаційний процесор, подібний до комп'ютера, що працює за самостійно виробленими алгоритмами опрацювання інформації та ухвалення рішень. У цьому процесі людина набуває знань, формуючи схему (ментальний каркас) у своїй довготривалій пам'яті. Однак ці знання

³³ Словник-довідник з української лінгводидактики: навч. посіб. / М. Пентилюк та ін. ; за заг. ред. М. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2015. 319 с.

³⁴ Груба Т. Л. Теорія і практика формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень): монографія. Київ, 2018. 336 с.

зберігаються не хаотично: вони підсвідомо розподіляються за категоріями, що полегшує пошук потрібної інформації в разі потреби. Реалізація когнітивного принципу передбачає врахування когнітивного компонента, який забезпечує задоволення екзистенційних (зокрема комунікативних і власне когнітивних) потреб мовної особистості учня/студента³⁵.

Опора на екзистенційні потреби особистості передбачає не тільки формування в неї вмінь спілкування, насамперед актуальних для учня сфері спілкування, а й формування умінь самотійної, творчої діяльності (що задовольняє, зокрема, й екзистенційну потребу особистості).

На думку науковців, орієнтування антропоцентричної парадигми лінгводидактики на мовну особистість, як динамічний феномен, передбачає не тільки опору на сильні сторони національної мовної особистості учня, а й цілеспрямований, поступовий розвиток її (особистості) компенсаторних стратегій. Компенсаторна стратегія є відносно стійким алгоритмом дій щодо розв'язання комунікативних труднощів, які виникають у здобувача освіти.

Компенсаторні вміння – це сукупність вербальних і невербальних прийомів для подолання комунікативних труднощів, що виникають під час мовленнєвих актів. Розвиваючи їх, вчитель ставить завдання – заповнити нестачу інформації, спричинену недостатніми знаннями або навичками мовця. Ці вміння дають змогу вирішувати мовленнєві труднощі в умовах недосконалого володіння мовними засобами.

На початковому етапі навчання при формуванні когнітивних стратегій співвіднесення знаків зі змістом/значенням слід:

1. Спіратися на екстраверсію мовної особистості учня, формуючи при цьому звуко-буквене письмо в усному спілкуванні. При цьому педагогічна стратегія стосовно учня має здійснюватися в напрямку від синтезу до аналізу, наприклад, від цілісної одиниці, слова, до його звуко-буквеного складу.

2. Переносити екстраверсію мовної особистості учня з повсякденно-побутової сфери спілкування у навчально-професійну та розвивати на цій основі екстравертивні освітні стратегії.

В описаних умовах навчання учнів оптимальна реалізація когнітивного принципу, на нашу думку, відбуватиметься виключно на основі патернів навчального спілкування/комунікації. А це неможливо без визначення інтегративної когнітивно-мовної основи, на базі якої формуються вторинні функціональні системи мовної особистості учня. Як ми вже зазначали, в умовах початкового навчання учнів формування

³⁵ Груба Т. Л. Теорія і практика формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень): монографія. Київ, 2018. 336 с.

комунікативної компетенції на інтегративній основі є успішною педагогічною стратегією. Однак для цього, як

ми вважаємо, необхідно виокремити когнітивно важливий мовний матеріал.

Науковці визначили три взаємопов'язаних компоненти у структурі комунікації: процесуальний, знаковий, текстовий³⁶.

1. Процесуальний компонент включає всі види мовленнєвої діяльності учасників спілкування: слухання, говоріння, читання і письмо.

2. Знаковий компонент включає мову і мовлення. Мовлення розглядається як спосіб формування і формулювання думки (внутрішнє і зовнішнє, усне і писемне, діалогічне і монологічне). Основними одиницями вербальних засобів комунікації є знаки і фігури, що їх складають, тобто слова і букви. Таким чином, спочатку комунікація побудована так, щоб передавання значного обсягу інформації здійснювалось через використання відносно незначної кількості фігур і необмеженої кількості побудованих з них знаків. При цьому знаки, тобто окремі слова, були складовими елементами складніших знаків – фраз. Засоби комунікації можуть забезпечувати передавання різних видів інформаційних повідомлень: висловлювань, текстів, зображень, предметів, вчинків, сигналів та ін. Залежно від типу повідомлення вирізнялись і засоби комунікації. Знаки, сигнали, символи утворюють певну систему або код, які розуміє людина, яка знайома з цією системою.

3. Текстовий компонент як результат комунікації включає зміст і смисл, оформлені певним чином (тип, стиль, жанр мовлення).

Виділяють два види комунікації: особистісна і метамовна. Особистісна комунікація – повідомлення певних відомостей про предмет чи явище, внаслідок чого у свідомості адресата не виникає ніяких перекирвань ні в слові, ні в смислі. Наприклад: «Доброго ранку, діти! Чи всі в класі?» – запитує вчитель.

У метамовній комунікації лексичний фон обов'язково змінюється, до його складу входить нова інформація – метамовна, інформація, що з'являється внаслідок тлумачення значення того чи іншого слова. Метамовна компетенція – це здатність пояснювати власні висловлювання за допомогою мови, що передбачає «усвідомлення того, що той самий смисл може передаватися різними вербальними способами залежно від особливостей комунікативної ситуації»³⁷. Науковці

³⁶ Пентиліок М.І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики: зб. статей. Київ: Ленвіт. 2011. 256 с.

³⁷ Кучерук О. А. Когнітивна теорія навчання української мови як пріоритетний напрям кількісної лінгводидактики. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Психологія і педагогіка. 2014. Вип. 29. С. 15-20. URL: <https://psj.oa.edu.ua/assets/files/full/n29-2014.pdf>

визначають метамовну комунікацію, як діяльність, що характеризується різними рівнями усвідомлення і спрямована на мовний код.

Дитина проходить шлях від прихованого усвідомлення мовних фактів до розгорнутих міркувань дитини про мову.

Основою матеріалу є, насамперед, граматичний матеріал, який з огляду на свою специфіку є таким, що інтегрує лексичні одиниці. Так, робота з інтенцією «Мій дім» дозволяє нам задіяти в навчанні словоформи, основною функцією яких є позначення «місця». Пропонуємо запроваджувати необхідні навчальні одиниці (фонетичні, лексичні та граматичні) в усній формі, оскільки саме усна форма повсякденно-побутової сфери спілкування для учнів екзистенційно важлива. З іншого боку, така стратегія дозволяє легше засвоювати звуко-буквений матеріал, спираючись на усну форму мовлення. Однак слід зауважити, що цей матеріал необхідно пропонувати в жанрі тематичної бесіди. У цьому випадку питання тематичної бесіди, безумовно, виконують когнітивну функцію: вони актуалізують у свідомості учня відповідні когнітивні структури, виводять інформацію з несвідомої, випадкової у свідому і, таким чином, змушують учня відповідати на запитання «Де?» (Де в класі (в аудиторії) ... (знаходиться) Що?).

Відповідно до антропоцентризму когнітивний аспект комунікативно-мовного матеріалу доцільно реалізовувати опираючись не тільки на логічні, досить абстрактні, категорії, а насамперед на особистісний, найчастіше емоційний, компонент мовної особистості учня. У зв'язку з цим пропонуємо методику вживання, яка передбачає «перевтілення» людини в стан іншої людини, або об'єкта (у нашому випадку героя художнього твору, який вивчається у початковій школі). Такому «перевтіленню» сприяє методика розподілу особистістю учня читачького матеріалу, а потім уже схематизація цього простору й задіяних у ньому об'єктів.

Отож, методологічний рівень моделі навчання (і навчального процесу, що її реалізує), який відповідає головним постулатам антропоцентричної лінгводидактики, задає парадигму її розгортання таким чином:

1. особистісно-діяльнісний підхід до навчання;
2. антропоцентричний, комунікативний і когнітивний принципи, що реалізують базовий підхід і визначають систему навчання, її зміст і способи оперування змістом;
3. орієнтованість освітньої системи на реальну (не декларативну) суб'єкт-суб'єктну комунікативну взаємодію, у центрі якої перебуває, з одного боку, особистість учня, який вивчає мову, формує культуру мовлення, з іншого – особистість вчителя/викладача. При цьому вчителю/викладачеві необхідно брати до уваги мовну особистість учня

з його екзистенціальними потребами та особистісними, культурно й індивідуально зумовленими, можливостями;

4. орієнтованість на відтворення і створення комунікативного простору, який фіксує, пробуджує в особистості учня усе найкраще, що закладено природою і процесами його творчої життєдіяльності;

5. орієнтованість на майбутню професію учня/студента як одну з основних складових його екзистенціальних потреб.

Таким чином, у центрі освітнього процесу, побудованого за моделями антропоцентризму, перебуває не просто особистість учня/студента, а особистість у її динамічному аспекті – в аспекті зростання і розвитку. Рушійною силою цього зростання і розвитку стає сама особистість – суб'єкт дій і взаємодій. Мотивувальним чинником при цьому є екзистенційні (життєво важливі) потреби особистості (а не тільки комунікативні). До таких належать: потреба в особистому зростанні і розвитку, потреба в отриманні якісної освіти, потреба в спілкуванні та усамітненні, потреба в самоідентифікації та самоактуалізації, потреба в комунікативному просторі.

ВИСНОВКИ

Сучасні лінгвістика і лінгводидактика прагнуть звільнитися від деспотизму системності, результатом чого є утвердження в науці «антропоцентричної парадигми». Антропоцентрична парадигма передбачає новий етап теоретичного і практичного дослідження взаємозв'язку мови і людини. Антропоцентризм стає одним із основних принципів лінгвістики і лінгводидактики та методологічною основою досліджень, оскільки розвиток вітчизняної науки пов'язаний з підвищенням інтересу дослідників до проблеми взаємозв'язку мови, людини та її мислення. У центрі уваги – людина, яка творить мову. Як результат – спрямованість досліджень на вивчення «людського фактору в мові», що визначає антропоцентричність лінгвістичного знання.

З позиції антропоцентризму в лінгвістиці, методиці навчання мови (лінгводидактиці) увага науковців зосереджена не на власне мовній системі, а на мовній особистості, людині, яка є центром мовної реальності. Чимало мовних явищ, які неможливо пояснити граматичними законами, пропонується досліджувати з позиції носія мови – людини, життєдіяльність і культурний досвід якої пов'язані з мовою.

Формування мовної особистості відбувається через залучення її до культури, соціальної діяльності, тому мовленнєва діяльність індивіда опирається на норми тієї чи тієї етнокультури. У вербальній комунікації людина виявляє себе як особистість, вбираючи загальнонаціональні та загальнолюдські якості. Мовна особистість тлумачиться як

різноманітна, багатокомпонентна і структурно організована сукупність мовних компетенцій, певний мовний корелят духовного світу особистості в цілісності її соціальних, етнічних, психологічних, естетичних характеристик, її комунікативних здібностей, знань і культурних цінностей.

Із впровадженням антропоцентричної парадигми пов'язують покрокове формування у здобувачів освіти необхідної структурованої пресупозиції, що забезпечить комунікативну взаємодію як в умовах аудиторії, так і за її межами. На нашу думку, завданням сучасного педагога є організація навчального спілкування, яке співвідноситься з когнітивно-мовленнєвими особливостями особистості здобувача освіти. У розглянутому контексті це, зазвичай, означає, що національно-мовна особистість учня наповнюється змістом і структурами рідної етнокультури з усіма її як статичними, так і динамічними характеристиками. У цьому процесі людина набуває знань, формуючи схему (ментальний каркас) у своїй довготривалій пам'яті, що задовольнить екзистенційні (комунікативних і когнітивні) потреби мовної особистості учня/студента.

Таким чином, орієнтування антропологічної парадигми сучасної науки на мовну особистість, як динамічний феномен, передбачає не тільки розвиток національної мовної особистості учня, а й цілеспрямований, поступовий розвиток її (особистості) компенсаторних стратегій. Компенсаторна стратегія є

відносно стійким алгоритмом дій щодо розв'язання комунікативних труднощів, які виникають у здобувача освіти.

АНОТАЦІЯ

Антропоцентризм стає одним із основних принципів лінгвістики та методологічною основою досліджень, оскільки розвиток вітчизняної лінгвістики пов'язаний з підвищенням інтересу дослідників до проблеми взаємозв'язку мови, людини та її мислення. У центрі уваги – людина, яка творить мову. Як результат – спрямованість досліджень на вивчення «людського фактору в мові», що визначає антропоцентричність лінгвістичного знання.

Антропоцентрична парадигма змінює ракурс дослідження, формулюванням виокремлюючи об'єкт дослідження – мовну особистість. Як одна із форм пізнання дійсності, мова відтворює образ світу, досягнути який людина прагнула протягом багатьох століть. Виходячи з цього, виникає проблема формування мовної особистості. Ми проаналізували дефініції «мовна особистість», «мовна свідомість», «мовна індивідуальність», «професійна мовна особистість», пов'язані з проблемою дослідження; виокремили основні напрями лінгвістики і

лінгводидактики з проблеми формування мовної особистості; розглянули доробок відомих мовознавців у теорії мовної особистості.

Література

1. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 281 с.
2. Голубовська І. Мовна особистість як лінгвокультурний феномен. http://www.philology.kiev.ua/library/zagal/Studia_Linguistica.
3. Груба Т. Л. Теорія і практика формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень): монографія. Київ, 2018. 336 с.
4. Загнітко А. Теорія лінгвоперсонології: [монографія]. Вінниця: Нілан-Лтд, 2017. 136 с.
5. Загнітко А. П. Лінгвокультурологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. 287 с. URL: <https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/166/1/Лінгвокультурологія.pdf>
6. Кардаш І. М. Творчий розвиток філологічної спадщини О. Потебні в сучасній лінгводидактиці: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Миколаїв. держ. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2009. 235 с. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/1250>
7. Кришко А. Ю. Вплив ідей Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835) на мовну освіту в Україні XIX – початку XX століття : монографія. Умань : ФПО Жовтий О. О., 2015. 179 с.
8. Кучерук О. А. Когнітивна теорія навчання української мови як пріоритетний напрям шкільної лінгводидактики. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Психологія і педагогіка. 2014. Вип. 29. С. 15-20. URL: <https://psj.oa.edu.ua/assets/files/full/n29-2014.pdf>
9. Маленко О. Розвиток тези В. Фон Гумбольдта «Мова – це духовна енергія народу» в працях професорів Харківського університету I половини XIX ст. *Матеріали II Міжнародної славистичної конференції, присвяченої пам'яті святих Кирила і Мефодія*. Харків – Шумен: ХНПУ; ХІФТ, 2022. С. 111–117. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/da3c67cf-abc8-46ee-8b53-9cfd34a84325/content>
10. Омельчук С. Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців: монографія. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2019. 356 с.
11. Папіш В. А. Мовна особистість та вишукана мовна особистість як ключові поняття теорії лінгвоперсонології. *Наукові записки*

Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог : Вид-во НаУОА, 2022. Вип. 13(81). С. 306–310.

12. Пентилюк М.І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики: зб. статей. Київ: Ленвіт. 2011. 256 с.

13. Пилипак В. П. Егоцентрична семантична опозиція ‘там’ – ‘тут’ та її вираження в українській мові. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 «Українська мова». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2018. 259 с.

14. Потебня Олександр. Мова. Національність. Денаціоналізація = Language. Nationality. Denationalization : ст. і фрагм. Укр. Вільна Акад. Наук у США. – Нью-Йорк: [б.в.], 1992. 155 с.

15. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми: підручник. Полтава : Довкілля, 2008. 712 с.

16. Словник-довідник з української лінгводидактики: навч. посіб. / М. Пентилюк та ін. ; за заг. ред. М. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2015. 319 с.

17. Степанова С. Є. Соціальний статус у мовній картині світу художнього персонажа. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 Філологія. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса, 2023. 228 с. URL: https://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/razovi_spec_vcheni_rady/df350352023/dys_Stepanova_2023.pdf

18. Таценко Н. В. Теоретичні засади антропоцентризму мовних інновацій. *Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. Івана Франка*. 2006. Вип. 28. С. 208–211.

19. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. К.: Либідь, 2001. 224 с.

20. Шевчук З. С. Понятійно-термінологічне поле дослідження ієрархії «мовна особистість – мовний портрет». *Одеський лінгвістичний вісник*. 2014. Вип. 4. С. 305–308.

Information about the author:

Kravchenko-Dzondza Olena Eneivna,

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor at the Department of Fundamental Disciplines of

Primary Education

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

36, Ivan Franko str., Drohobych, Lviv region, 82100, Ukraine